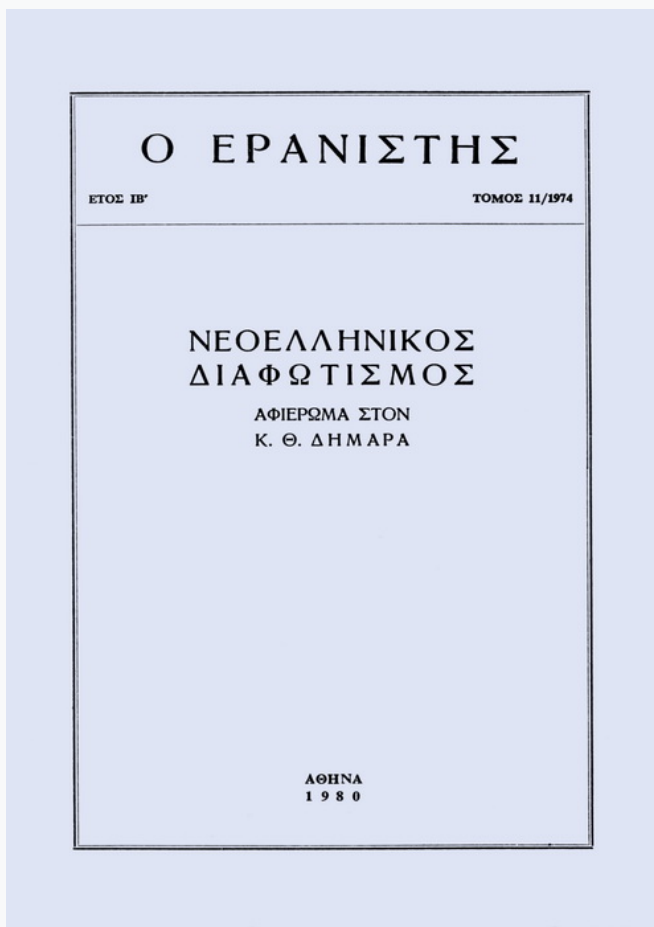

The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

Από το Ναύπλιο στην Τριπολιτσά: η σημασία της μεταφοράς μιας περιφερειακής πρωτεύουσας τον 18ο αιώνα

Βασίλης Παναγιωτόπουλος

doi: [10.12681/er.9256](https://doi.org/10.12681/er.9256)

Copyright © 2016, Βασίλης Παναγιωτόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Παναγιωτόπουλος Β. (2016). Από το Ναύπλιο στην Τριπολιτσά: η σημασία της μεταφοράς μιας περιφερειακής πρωτεύουσας τον 18ο αιώνα. *The Gleaner*, 11, 41–56. <https://doi.org/10.12681/er.9256>

**ΑΠΟ ΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ ΣΤΗΝ ΤΡΙΠΟΛΙΤΣΑ:
Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ ΜΙΑΣ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ**

Τὸ Ναύπλιο, βενετική κτήση καὶ κέντρο οἰκονομικῆς καὶ ναυτικῆς κυριαρχίας ὡς τὸ 1540, ἰσχυρὸ στρατιωτικὸ κέντρο κατὰ τὴν πρώτη τουρκοκρατία, πρωτεύουσα τοῦ «βασιλείου τοῦ Μορέως» κατὰ τὴν βενετοκρατία —δεύτερη βενετοκρατία γιὰ τὴν ἴδια πόλη— ἀπογυμνώνεται ἀπὸ τὶς διοικητικὰς λειτουργίας μετὰ τὴν νέα τουρκικὴ κατάκτηση τοῦ 1715, καὶ τὴ θέση του σὰν πρωτεύουσα τῆς Πελοποννήσου τὴν παίρνει ἡ ὡς τότε ἄσημη καὶ περιθωριακὴ Τριπολιτσά¹. Ἀλλεπάλληλα ὀχρωματικὰ ἔργα, οἰκοδομημένα γιὰ νὰ προστατεύουν καὶ νὰ συμβολίζουσαν μιὰ πρωτεύουσα, λιμενικὰ ἔργα ἀξιόλογα γιὰ τὴν ἐποχὴ τους, κτίσματα καὶ ἐγκαταστάσεις γιὰ χρῆση διοικητικὴ καὶ στρατιωτικὴ, μ' ἓνα λόγο μιὰ πραγματικὴ πόλη μέσα σὲ μιὰ περιοχὴ ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν πενιχρότητα τοῦ οἰκοδομημένου χώρου, ἐγκαταλείπεται γιὰ νὰ μεταφερθεῖ ἡ πρωτεύουσα σ' ἓνα ὄροπέδιο, στὸ κέντρο τοῦ ὁποῖου βρισκεται ἡ ἀνοχύρωτη Τριπολιτσά, μιὰ «χώρα» 966 κατοίκων κατὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1700², ποὺ τίποτα δὲν θὰ ἐπέτρεπε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀυξήθηκε σημαντικὰ ὁ πληθυσμὸς τῆς τὰ ἐπόμενα 15 χρόνια.

¹ Ἡ πρώτη ἐρώτηση, ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε ταυτόχρονα καὶ μιὰ πρώτη

1. Πέρα ἀπὸ τὰ βασικὰ βοηθήματα ποὺ ἀναφέρονται στὶς οἰκείες θέσεις, ὑπάρχει μιὰ ἐκτενὴς τοπικὴ βιβλιογραφία ἡ ὁποία, παρ' ὅλη τὴν ἄνιση ἀξία τῆς, μὲ βοήθησε νὰ καταλάβω σωστότερα μερικὰ πράγματα ποὺ τὰ γενικὰ ἔργα, ἀπὸ τὴ φύση τους, παραμελοῦν καὶ καμιά φορὰ ὑποτιμοῦν. Ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία αὐτὴ τὴ σχετικὴ μὲ τὸ Ναύπλιο ἄς συγκατῆσει ὁ ἀναγνώστης τρεῖς τίτλους χαρακτηριστικoὺς γιὰ τὴ διαφορετικὴ προέλευση καὶ τὴν προβληματικὴ τῶν συγγραφέων τους: Ἀντώνιος Μηλια-

ράκης, *Γεωγραφία πολιτικὴ νέα καὶ ἀρχαία τοῦ Νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας*, Ἀθήνα 1886, Μιχαὴλ Γ. Λαμπρινίδης, *Ἡ Ναυπλία ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἀθήνα 1898, Kevin Andrews, *Castles of the Morea*, Princeton 1953.

2. Στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη ἀπογραφή τοῦ 1700. Βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Ἡ βενετικὴ ἀπογραφή τοῦ 1700*, ἀνακοίνωση στὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Σπάρτη, Σεπτέμβριος 1975 (ὑπὸ ἔκδοση).

προσέγγιση του προβλήματος μετά τις παραπάνω διαπιστώσεις, θα ήταν ή ακόλουθη: τί προκάλεσε μιὰ τέτοια απόφαση και τί συνέπειες είχε στη συνέχεια αυτή ή αλλαγή πάνω στη ζωή τῆς χερσονήσου;

Ἄν θέλουμε ὅμως νὰ υπερβοῦμε κάπως αὐτή τὴν ἀπλή ἐκλογικευτική ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος και νὰ τοποθετηθοῦμε στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς ἱστορικῆς περιόδου γεμάτης ἀπὸ ἀσάφεις πού ὀφείλονται τόσο στὶς ἀδράνειες τῆς μεγάλης διάρκειας ἀπὸ πολιτισμική ἄποψη, ὅσο και στὸ χαμηλὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀπὸ οικονομική ἄποψη, θὰ μπορούσαμε νὰ διατυπώσουμε μιὰ σειρά ἐρωτημάτων διαφορητικοῦ χαρακτήρα και περιεχομένου: Στὴν ἀντίληψη τῆς τουρκικῆς διοίκησης ὑπῆρξε πράγματι μιὰ τέτοια ἀλλαγή, δηλαδή μιὰ τυπική μεταφορὰ πρωτεύουσας (ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνονται τὴν ἴδια ἐποχὴ οἱ βενετοὶ π.χ., ἢ ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνομαστε ἐμεῖς σήμερα); Μήπως πρόκειται γιὰ μιὰ ἀνακατανομή λειτουργιῶν και προοδευτική ἐμφάνιση καινούργιων ἀρμοδιοτήτων, ἔξω ἀπὸ τὸ στρατιωτικὸ πλέγμα ἐξουσίας πάνω στὸ ὅποιο ἦταν παραδοσιακὰ ἀναπτυγμένη ἀπὸ τὸν 15ο αἰῶνα ἡ ἐπαρχιακὴ διοίκηση τῆς αὐτοκρατορίας; Μήπως στὴ διάρκεια τοῦ 18ο αἰῶνα διαμορφώθηκε ἕνας καινούργιος τρόπος διοίκησης και συνακόλουθα ἐπαρχιακῆς ὀργάνωσης, μέσα ἀπὸ τὸν ὅποιο ἀναπήδησε μιὰ καινούργια ἔννοια, ἡ πρωτεύουσα, και στὴ δική μας περίπτωση και μιὰ καινούργια πόλη, ἡ Τριπολιτσά; Καὶ τελικά, ποιοὶ εἶναι οἱ οικονομικοὶ και κοινωνικοὶ ὄροι μέσα στοὺς ὁποίους πραγματοποιοῦνται αὐτὲς οἱ διοικητικὲς ἀλλαγές;

Εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ἀπάντηση στὰ παραπάνω ἐρωτήματα ξεπερνάει τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς μελέτης· ἐθεώρησα ὅμως ἀναγκαῖο νὰ τὰ διατυπώσω, ἔστω και σὲ στοιχειώδη μορφή, γιὰ νὰ προσδιορίσω τὸ εἶδος τῆς προβληματικῆς μέσα στὸ ὅποιο ἐγγράφονται οἱ σκέψεις πού ἀκολουθοῦν και νὰ δώσω μιὰ κοινὴ βάση σὲ κάποια στοιχεῖα ἀπάντησης πού ἔμμεσα και ἀσυστηματοποίητα ἐμφανίζονται στὴ συνέχεια.

Τὸ συγκεκριμένο πρόβλημα στὸ ὅποιο θέλει νὰ ἀπαντήσει ἡ παρούσα μελέτη εἶναι τὸ ακόλουθο: Σὲ ποῖο βαθμὸ ἡ ὑπαρξὴ και οἱ σχέσεις μιᾶς ἐπαρχιακῆς πόλης τὸν 18ο αἰῶνα στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία προσδιορίζονται ἀπὸ τίς διοικητικὲς λειτουργίες πού φιλοξενεῖ και ποιά εἶναι τὰ ὅρια αὐτόνομης ἀνάπτυξης μιᾶς πόλης πού στηρίζεται ἀποκλειστικά στὴν οικονομική της δράση. Ἐντοπισμένο στὴν Πελοπόννησο αὐτὸ τὸ πρόβλημα ὑποβάλλει τὴν ὑπόθεση τοῦ συνδυασμοῦ τῆς ἀκμῆς τῆς Τριπολιτσᾶς και τῆς παρακμῆς τοῦ Ναυπλίου μὲ τὸ γεγονός τῆς μεταφορᾶς τῆς πρωτεύουσας ἀπὸ τὴ μιὰ πόλη στὴν ἄλλη.

* * *

Με τὴν κατάκτηση τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1669, ἀρχίζει τὸ τέλος μιᾶς ἐποχῆς ἐδαφικῆς ἀλληλοδιείσδυσης τῆς βενετικῆς καὶ τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας. Λίγο ἀργότερα, μετὰ τὴ μεταβατικὴ περίοδο τῆς βενετοκρατίας στὴν Πελοπόννησο (τυπικὰ μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Πασσάροβιτς, 1718), τείνει νὰ διαμορφωθεῖ καὶ νὰ σταθεροποιηθεῖ γιὰ ὀλόκληρο τὸν 18ο αἰώνα ἓνα καθεστῶς ἐδαφικῆς συνέχειας τῶν ἀντίστοιχων κυριαρχιῶν, πράγμα πὺ ἔχει σὰν συνέπεια τὴν ἀδιαφιλονίκητη κυριαρχία τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Τούρκους καί, ἀμοιβαία, τῶν νησιῶν τοῦ Ἰονίου ἀπὸ τοὺς Βενετούς. Μετὰ τὴ λήξη τοῦ τουρκοβενετικοῦ πολέμου τοῦ 1715, ἡ Πελοπόννησος παύει νὰ εἶναι τὸ ἀμφισβητούμενο τμήμα τῆς Αὐτοκρατορίας πὺ ὀργανώνει τὴν ἄμυνά του μὲ ναυτικούς ὄρους ἐξαιτίας τοῦ ναυτικοῦ χαραχτήρα τῆς Δύναμης πὺ τὸ διεκδικοῦσε (τῆς Βενετίας), καὶ ἐντάσσεται ὀριστικὰ στὸν κύριο κορμὸ τῆς σὰν χερσαία ἐπαρχία. Ἡ Πελοπόννησος δὲν εἶναι πιά γιὰ τὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία τὸ στρατηγικὸ στήριγμα γιὰ τὴν ἄμυνά της πρὸς τὴ Δύση. Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους ἡ Μεθώνη, πὺ στὴ διάρκεια τῆς πρώτης τουρκοκρατίας ἀποτελεῖ μετὰ τὸ Ναύπλιο, τὸν δεῦτερο σὲ σημασία πόλο τοῦ ἀμυντικοῦ συστήματος τῆς Χερσονήσου, χάνει ὀριστικὰ τὴ σημασία της κατὰ τὴ δεῦτερη τουρκοκρατία. Ὁ Πασὰς κατώτερου βαθμοῦ πὺ ἐδρεύει ἐκεῖ μὲ τὴν ὀλιγάριθμη φρουρά του ἀποτελοῦν περισσότερο φαινόμενο ἀδράνειας παρὰ ἐνδειχῆ πραγματικῆς φροντίδας γιὰ τὴν περιφερειακὴ ὀργάνωση καὶ τὴν ἄμυνα τοῦ χώρου³.

Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆ, ἡ μείωση τῆς σημασίας τοῦ Ναυπλίου εἶναι προφανῆς καὶ τὸ γεγονός ὅτι δὲν χρησιμοποιήθηκε σὰν πρωτεύουσα δὲν ἀποτελεῖ κανενὸς εἶδους «παράλογισμὸ».

Ἀρχικὰ φαίνεται ὅτι δόθηκε ἡ ἐντύπωση πὺς οἱ Τούρκοι θὰ συνεχίσουν νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ Ναύπλιο, ὅπως ἔκαναν ὡς τότε οἱ Βενετοί, γι' αὐτὸ καὶ ὁ γάλλος Πρόξενος τῆς Πελοποννήσου ἐτοιμάσθηκε νὰ ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ⁴. Τελικὰ ἐγκαταστάθηκε ὑποπρόξενος γιὰ τίς τοπικὰς ἀνάγκες τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου.

Οἱ λεπτομέρειες γιὰ τὴ μεταφορὰ δὲν εἶναι γνωστές. Ἡ ἑλληνικὴ

3. Μιχαὴλ Β. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Ἀθήνα 1939, σ. 83 καὶ Γιάννη Βλαχογιάννη, *Κλέφτες τοῦ Μοριά*, Ἀθήνα 1935, σ. 27.

4. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου στὸ 18ο αἰώνα (1715-1792), μὲ βάση τὰ Γαλλικὰ Ἀρχεῖα*, Ἀθήνα 1972, σ. 41-42.

ιστοριογραφία μάλιστα έζησε επί χρόνια με την έντύπωση ότι το Ναύπλιο ήταν ή έδρα του Πασά της Πελοποννήσου από το 1715 ως το τέλος των όρλωφικών και ότι στην Τριπολιτσά μεταφέρθηκε μετά το 1780. Η σύγχυση επιδεινώθηκε από το πραγματικό γεγονός ότι ο Πασάς του Μοριά εγκατέλειψε την Τριπολιτσά και κατέφυγε στο Ναύπλιο κατά τη διάρκεια της αλβανικής αναρχίας.

Ο Μιχαήλ Σακελλαρίου⁵ έδειξε ότι ή Τριπολιτσά είναι έδρα του Πασά της Πελοποννήσου τουλάχιστον από το 1719. Είναι φυσικό μετά τα πολεμικά γεγονότα του 1715 ή διοίκηση να μην πήρε τις τυπικές μορφές που γνώρισε αργότερα και ακόμη είναι ένδεχόμενο ή πρώτη αυτή μνεία να μην είναι άσχετη με τη συνθήκη του Πασσάροβιτς που υπογράφηκε ένα χρόνο πριν, στις 10 Ιουνίου 1718, και επισημοποιήσε την τουρκική κυριαρχία στην Πελοπόννησο. Η γαλλική προξενική αλληλογραφία, στην οποία συνεχώς και από την αρχή της περιόδου γίνεται μνεία του Πασά της Τριπολιτσάς, αποτελεί μιá πρόσθετη μαρτυρία προς τη σωστή κατεύθυνση⁶. Το λάθος φαίνεται ότι οφείλεται σε μερικούς περιηγητές⁷ του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, οι όποιοι εξέλαβαν τον επαναπατρισμό της Διοίκησης μετά τα όρλωφικά από το Ναύπλιο στην Τριπολιτσά σαν πρώτη εγκατάσταση.

Το τυπικό αυτό λάθος όμως δεν αποκλείεται να έχει σχέση και με το βαθύτερο πρόβλημα της ρευστότητας και του χαμηλού βαθμού διαμόρφωσης των διοικητικών θεσμών κατά τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα. Ο Ν. Βέης⁸ κάνει λόγο για μιá αλλαγή που έγινε γύρω στα 1780: Η Πελοπόννησος διοικείται από Μουαζίλη, ό όποιος φέρει τον τίτλο του Πασά αλλά διορίζεται κατευθείαν από την Πύλη και άσκει την εξουσία του περιστοιχιμένος από τοπικό διβάνιο άξιωματούχων. Με την αλλαγή αυτή συνδέει ό Ν. Βέης την ανάπτυξη του κοινοτικού συστήματος, το όποιο πράγματι αυτή την εποχή παίρνει τη σημασία και τις μορφές με τις όποιες είναι περισσότερο γνωστό κατά τα τελευταία προεπαναστατικά χρόνια.

Αυτή ή υπόθεση θα ήταν πολύ σημαντική αν επαληθευόταν από τα πράγματα. Έμμεσα την έχει άπορρίψει ό Μ. Σακελλαρίου, υποδεικνύοντας ότι ό πασάς της Πελοποννήσου έχει τα παραπάνω χαρακτηρι-

5. Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *έ.ά.*, σ. 81, σημ. 9.

6. Β. Κρεμμυδάς, *έ.ά.*, βλ. εύρετήριο ονομάτων: Τριπολιτσά.

7. Μ.Β. Σακελλαρίου, *έ.ά.*, σ. 81 σημ. 9.

8. Nikos A. Bees, *Morée*, άρθρο στην *Encyclopedia Islamica*, 1931, σελ. 634-646, βλ. ιδιαίτερα σ. 644.

στικά από την αρχή της Β' τουρκοκρατίας και της εγκατάστασής του στην Τριπολιτσά. Είναι όχι μόνο στρατιωτικός αλλά και «πολιτικός» διοικητής, έχει δηλαδή αρμοδιότητες συμμετρικά ανάλογες προς εκείνον που του τις παρέχει, δηλαδή τον Σουλτάνο⁹. Πράγματι, στη γαλλική προξενική αλληλογραφία ο Πασάς της Πελοποννήσου αποκαλείται Μουαζίλης από την αρχή της περιόδου¹⁰.

Πάντως γίνεται αίσθητο ότι κάποιες αλλαγές επιτελούνται γύρω στα 1780. "Ωσπου καινούργια στοιχειά να φωτίσουν τὰ κενὰ της ιστορικής μας τεκμηρίωσης, μιὰ νέα υπόθεση θὰ μπορούσε να προταθεί: Μετὰ τὸ 1780, και γιὰ λόγους πού δὲν ἔχουν ἄμεση σχέση με τὶς τοπικὲς συνθήκες, οὔτε με τὸ συγκεκριμένο πρόβλημα τῶν ὀρλωφικῶν, τὸ πρόσωπο στὸ ὁποῖο δίδεται σὰν πρόσοδος ἢ Πελοπόννησος και τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὸ στενὸ διευθυντικὸ ὀθωμανικὸ κύκλο τῆς Κωνσταντινούπολης, δὲν ἀσκει πιά τὴν ἐξουσία του μέσω ἀντιπροσώπου, ὅπως γνωρίζουμε ὅτι συμβαίνει στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰῶνα, ἀλλὰ τὴν ἀσκει αὐτοπροσώπως κατοικώντας στὴν ἔδρα τοῦ Πασαλικιοῦ, στὴν Τριπολιτσά. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ νὰ μὴν ἔχει πάρει τὴν τυπικὴ μορφή τῆς παραπάνω ὑπόθεσης και τὸ παραδοσιακὸ σχῆμα τῶν κλιμακωτῶν ἐκχωρήσεων προσόδων και ἀξιομάτων νὰ μὴν ἔχει καταργηθεῖ. Σίγουρα ὅμως ἔχει ἀλλάξει ἡ σχέση ἀνάμεσα στὰ διάφορα στοιχειά του: ἡ σημασία πού παίρνει τὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου και τὶς δύο πρῶτες τοῦ 19ου αἰῶνα ἢ ἐπὶ τόπου ἄσκηση τῆς ἐξουσίας εἶναι τόσο μεγάλη, πού τελικὰ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ καινούργιο τύπο Πασᾶ, τὸν τύπο τοῦ Πασᾶ-Διοικητῆ, ἕνα εἶδος τοπικοῦ κυβερνήτη, πού ἐγνώρισαν ὅλες σχεδὸν οἱ βαλκανικὲς περιοχὲς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, στὰ χρόνια γύρω ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ Ἐπανάσταση.

Πρὶν προχωρήσουμε ἀπὸ τὴ διοίκηση στὴν οἰκονομία μερικὰ δημογραφικὰ στοιχειά μπορούν νὰ μᾶς εἶναι χρήσιμα. Πρόκειται βασικὰ γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς μετατροπῆς τοῦ Ναυπλίου ἀπὸ ἐλληνικὴ σὲ τουρκικὴ στρατιωτικὴ πόλη¹¹ και τὶς οἰκονομικὲς συνέπειες αὐτῆς τῆς με-

9. M.B. Σακελλαρίου, *ἔ.ἀ.*, σ. 80-81.

10. Ἡ παλαιότερη μνεία τοῦ Μουαζίλη στὴν ἐργασία τοῦ Β. Κρεμμυδᾶ, *ἔ.ἀ.*, εἶναι τοῦ ἔτους 1730 (σ. 125 και 283). Μεταγενέστερες ἀναφορὲς στὶς σελίδες 79 (1731), 59 (1733), 80 (1734). Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὑπο-

νοεῖται πάντα ὁ Πασάς τῆς Πελοποννήσου και μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα πρέπει νὰ διαβαστεῖ ἡ παράγραφος γιὰ τὶς σχέσεις τῶν Γάλλων Προξένων με τὸν Μουαζίλη, Β. Κρεμμυδᾶς, *ἔ.ἀ.*, σ. 58.

11. Γιὰ τὸν τουρκικὸ πληθυσμὸ τοῦ Ναυπλίου και τὶς λίγες ἐλληνικὲς οἰ-

τατροπής. Τὰ στοιχεῖα πού διαθέτουμε σήμερα δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συλλάβουμε οὔτε τὶς τυπικὲς μορφές πού πῆρε ἡ ἀλλαγὴ, οὔτε πολὺ περισσότερο τὴν κρυμμένη κοινωνικὴ σημασία πού βρίσκεται κάτω ἀπὸ αὐτήν. Μποροῦμε ὅμως νὰ ἐπισημάνουμε τὸ γεγονός ὅτι τὸ Ναύπλιο ἔχασε τὸν ἑλληνικὸ του πληθυσμὸ κατὰ τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ ἀμέσως μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση καὶ στὴ συνέχεια, τμηματικά, καὶ τὸν ὑπόλοιπο. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ Ναύπλιο ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Τούρκων μετὰ ἀπὸ πολεμικὲς συγκρούσεις μὲ τοὺς Βενετοὺς ὑπῆρξε ἀφορμὴ φυσικῆς ἐξόντωσης ἢ ἐξανδραποδισμοῦ ἑνὸς μεγάλου τμήματος τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου τὸ ὁποῖο ἦταν συνδεδεμένο μὲ τὸν καὶ ἔλαβε μέρος στὴν ἄμυνα τῆς πόλης¹². Ἡ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας ἐξηγεῖ ὡς ἓνα βαθμὸ τὸ γιατί δὲν συγκρατήθηκε ἓνα τμήμα τοῦ πληθυσμοῦ καὶ πάντως γιατί, μετὰ τὶς ἀρχικὲς ἀπώλειες, δὲν αὐξήθηκε. Ἀντίθετα, πρέπει στὴν ἴδια τὴ σύνθεση τῆς πόλης, ὅπως θὰ φανεῖ ἀμέσως παρακάτω, ν' ἀναζητήσουμε τοὺς βαθύτερους λόγους τῆς δημογραφικῆς τῆς ἀποδιοργάνωσης.

Δὲν γνωρίζουμε τὸν ἀκριβῆ ἀριθμὸ τῶν κατοίκων κατὰ τὸ τέλος τῆς βενετοκρατίας. Ἡ ἀπογραφή τοῦ 1700 μᾶς δίνει τὸν ἀριθμὸ 5904 (ἐκτὸς τῆς στρατιωτικῆς φρουρᾶς), ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ μιὰ καλὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ δημογραφικὴ βάση τῆς πόλης. Πολυτιμότερη ἀκόμη σὰν πληροφορία εἶναι ἡ διάκριση κατὰ τόπους προέλευσης τῶν κατοίκων. Μέσα ἀπὸ αὐτὴ εἰκονογραφεῖται μὲ τὸν καλύτερο τρόπο ὁ προσφυγικὸς χαρακτήρας αὐτοῦ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ προκύπτει μιὰ πειστικὴ ἐξήγηση τῆς ραγδαίας διάλυσης τῶν ὑπολειμμάτων του ἀμέσως μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση.

κογένειες πού διατηρήθηκαν ἢ ἀπὸ κάποια στιγμή καὶ μετὰ προσελύστηκαν στὶς παρυφές τῆς πόλης, βλ. Μ.Γ. Λαμπруνίδης, ἔ. ἀ., σ. 291-292, 329, 353 κ.ἀ. καὶ Μ. Σακελλαρίου, ἔ. ἀ., σ. 284.

12. Μ.Β. Σακελλαρίου, Ἡ ἀνάκτησις τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐν ἔτει 1715, «Ἑλληνικά» 9, (1936), 221-240. Πρβλ. καὶ Μ. Γ. Λαμπруνίδης, ἔ. ἀ., σ. 257-279, ὅπου ὅμως ὡς μοναδικὴ σχεδὸν πηγὴ γιὰ τὴν ἄλωση τοῦ Ναυπλίου χρησι-

μοποιεῖται ὁ «Θρήνος καὶ αἰχμαλωσία Μορέως» τοῦ Μάνθου Ἰωάννου (Βενετία 1718). Ἡ πρόσφατη μελέτη τῆς Εὐτυχίας Δ. Λιάτα, *Μαρτυρίες γιὰ τὴν πτώση τοῦ Ἀναπλίου στους Τούρκους (1715)* («Μνήμων», 5 (1975), 101-156, στηριγμένη σὲ ἰδιωτικοῦ χαρακτήρα πληροφορίες (ἐμπορικὴ ἀλληλογραφία) εἰκονογραφεῖ παραστατικὰ τὴ νευρικότητα πού ἐπικρατοῦσε στὸν πληθυσμὸ τοῦ Ναυπλίου μπροστὰ στὴν ἐπικείμενη εἰσβολὴ τῶν Τούρκων στὴν Πελοπόννησο.

*1700: Κάτοικοι Ναυπλίου κατά τόπο προέλευσης*¹³.

Di Romania (= ντόπιοι)	1740
Di Corfu, Zante e Cefalonia	629
Da Venetia e terra ferma	533
Di Arcipelago	664
Di altri principi	285
Di Dalmatia	194
Da Negroponte	454
Di Atene	941
Da Thebe	117
Da Rumelia	188
Da Scio	211
Hebrei	238

Σύνολο 5904

Είναι φανερό ότι οι περισσότεροι από τους μετανάστες κατοίκους του Ναυπλίου ή έφυγαν προς τα Ίόνια νησιά και τη Βενετία ή ξαναγύρισαν στις πατρίδες τους (οί Άθηναίοι είχαν αρχίσει να διαρρέουν πριν από το 1715), μια και ή έκ νέου ένταξη τής Πελοποννήσου στην Όθωμανική Αυτοκρατορία δέν δικαιολογούσε αυτόυ τους είδους τους έκπατρισμούς. Άλλωστε το μεγαλύτερο μέρος τών έποίικων ήσαν πρόσφυγες τών τουρκοβενετικών πολέμων τής περιόδου 1684-1689¹⁴ και όχι μετανάστες που είχαν προσελκυσθει με οικονομικά κίνητρα.

Άκόμη λιγότερες προς το παρόν είναι οι γνώσεις μας για τόν κατοπινό ρυθμό διάλυσης του έλληνικού στοιχείου: στα τελευταία προεπαναστατικά χρόνια αναφέρονται «όλίγοι έλληνες καταστηματάρχαι και τεχνίται»¹⁵, ένω ή γαλλική προξενική αλληλογραφία κάνει λόγο για έλληνες εμπόρους που το 1788 εγκαταλείπουν το Ναύπλιο κάτω από τήν πίεση τών Τούρκων Άγάδων¹⁶.

Μιά πρόσθετη ένδειξη για το μικρό αριθμό του έλληνικού στοιχείου στο Ναύπλιο κατά το τέλος τής προεπαναστατικής περιόδου αποτελεί μια μεταγενέστερη πηγή τής όποιας ή αξιοπιστία δέν φαίνεται να μπο-

13. Κωνσταντίνος Ντόκος, *Ή Στερεά Έλλάς κατά τόν ένετοτονοχικόν πόλεμον (1684-1699) και ο Σαλώνων Φιλότεος*, Άθήνα 1975, σ. 206-210.

14. Κ. Ντόκος, *έ.ά.*, σ. 130-134, όπου γίνεται λόγος για τήν έπιστρο-

φή έποίικων από τήν Πελοπόννησο στις πατρίδες τους πριν από ανακατάληψη από τους Τούρκους.

15. Μ.Β. Σακελλαρίου, *Ή Πελοπόννησος...*, *έ.ά.*, 284.

16. Β. Κρεμμυδάς, *έ.ά.*, σ. 58, σημ.2.

ρεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ καὶ ἡ ὁποία μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διασταυρώσουμε καὶ νὰ ἐπαληθεύσουμε μὲ στατιστικὰ δεδομένα ἀνάλογες πληροφορίες ποὺ διαθέτουμε ἀπὸ ἀφηγηματικὲς πηγές.

Πρόκειται γιὰ ἓνα συγκριτικὸ πῖνακα τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ ἐπαρχίες ἀπὸ τὸ 1821 ὠς τὸ 1856 ποὺ δημοσιεύεται στὸ ἔργο τοῦ Σ.Α. Σπηλιωτάκη «Στατιστικαὶ πληροφορίες περὶ Ἑλλάδος», Ἀθήνα 1859, στίς σελ. 29-30 (Γκίνης-Μέξας, ἀριθ. 8026). Παρ' ὄλο ποὺ στὸ δημοσίευμα δὲν ἀναφέρεται ἡ προέλευση τῶν στοιχείων γιὰ τὸ 1821 καὶ οὔτε φαίνεται ἂν πρόκειται γιὰ πραγματικὴ ἀπογραφή ἢ γιὰ μεταγενέστερο ὑπολογισμό, δὲν ἔχουμε κανένα λόγο νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴ σχετικὴ ἀξιοπιστία τους, στὸ βαθμὸ βέβαια ποὺ μπορούμε νὰ ἐμπιστευόμαστε τὰ ποσοτικὰ δεδομένα τῆς προ-στατιστικῆς ἐποχῆς. Δὲν ἀποκλείεται πάντως, ὁ πῖνακας τοῦ Σπηλιωτάκη νὰ σχετίζεται μὲ κάποια ἀπὸ τίς δύο μεγάλες προσπάθειες τῆς καποδιστριακῆς περιόδου νὰ συγκεντρωθοῦν στοιχεῖα γιὰ τὸν πληθυσμὸ, τὴν προσπάθεια δηλαδὴ ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἀπάντηση στὰ 28 ἐρωτήματα τῶν πρεσβυτῶν (1828) καὶ τίς ἐργασίες τῆς γαλλικῆς ἐπιστημονικῆς ἀποστολῆς (1829-1830).

Στὴ σελίδα 29 τῆς στατιστικῆς Σπηλιωτάκη ἀναφέρεται γιὰ τὴν ἐπαρχία Ναυπλίου (χωρὶς διάκριση πόλης-ὑπαίθρου) ἑλληνικὸς πληθυσμὸς 2.630 ἄτομα (565 οἰκογένειες) καὶ τουρκικὸς 7.345 ἄτομα (1.907 οἰκογένειες). Οἱ ἀναλογίες αὐτὲς νομίζω ὅτι ὑποδεικνύουν ἔμμεσα τὸ χαρακτήρα τοῦ Ναυπλίου σὰν τουρκικῆς πόλης, γιὰτὶ πράγματι μόνον ἐκεῖ θὰ μπορούσε νὰ ἦταν συγκεντρωμένοι οἱ Τοῦρκοι τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου, μιὰ καὶ ἀπὸ τίς ὡς τώρα γνωστὲς πηγές δὲν μαρτυροῦνται συμπαγεῖς ἐγκαταστάσεις τουρκικοῦ πληθυσμοῦ στὴν ἐνδοχώρα τῆς ἐπαρχίας. Ἐὰς σημειωθεῖ ὅτι στὸν ἴδιον πῖνακα, καὶ πάντα γιὰ τὸ 1821, ἡ γειτονικὴ ἐπαρχία τοῦ Ἄργους, ἀναφέρεται μὲ 13.000 Ἕλληνες (2.284 οἰκογένειες) καὶ 2.000 Τοῦρκους (738 οἰκογένειες) καὶ ἡ ἐπαρχία Κορίνθου μὲ 24.951 Ἕλληνες (5.192 οἰκογένειες) καὶ 1.061 Τοῦρκους (271 οἰκογένειες), στοιχεῖα ποὺ καταφανῶς ἀντέχουν σὲ μιὰ ἀντιπαράθεση μὲ τίς γενικότερες γνώσεις μας γιὰ τὴν κατανομὴ τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου στὴν προεπαναστατικὴ Πελοπόννησο.

* * *

Ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη οἱ ἐξαγωγὲς μεγάλων ποσοτήτων σταριού¹⁷ φαίνεται νὰ χαρακτηρίζουν τὸν τρόπο ὑπαρξῆς τοῦ Ναυπλίου σὲ ὀλόκληρη τὴν περίοδο τῆς δεύτερης τουρκοκρατίας.

17. Ἀξιόλογα ποσοτικὰ στοιχεῖα βλ.

Β. Κρεμμυδᾶ, ἔ.ἀ. εὐρετήριο. : Ναύπλιο.

Μια βιαστική όμως έρμηνεία αυτών των εξαγωγών θα μπορούσε να δημιουργήσει την εντύπωση ότι βρισκόμαστε μπροστά σε έμπορική δραστηριότητα που άκυρώνει την αρχική υπόθεση της μελέτης αυτής για παρακμή της πόλης μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Τριπολιτσά.

Στό Ναύπλιο, πράγματι, συγκεντρώνεται και στη συνέχεια εξάγεται σιτάρι όχι μόνο από την άμεση ένδοχώρα αλλά και από την ευρύτερη. Οί λόγοι είναι πολλοί: οί λιμενικές δυνατότητες, συνδεδεμένες με τὰ χρωματικά έργα και τις διοικητικές λειτουργίες που επί αιώνες στεγάσθηκαν εκεί, αντίσταθμίζουν ως ένα βαθμό τις δυσκολίες και τὸ ὑψηλὸ κόστος μεταφορᾶς που ὀφείλεται στην ἀνυπαρξία δρόμων για τροχοφόρα σὲ ὀλόκληρη τὴν περιοχή. Πρόσθετος λόγος, σημαντικότερος ἴσως, πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὸ γεγονός ὅτι τὸ Ναύπλιο χρησιμοποιεῖται σὰν ἕνας ἀπὸ τοὺς τόπους συγκέντρωσης τοῦ «ισιτρᾶ» τῆς Πελοποννήσου¹⁸.

Χωρὶς νὰ μπορούμε, στὸ σημερινὸ στάδιο τῆς ἔρευνας νὰ ὑπολογίσουμε ποῖο ποσοστὸ τοῦ Ἰσιτρᾶ ἐξάγεται ἀπὸ τὸ Ναύπλιο καὶ ποῖο ἀπὸ τὰ ἄλλα πελοποννησιακὰ λιμάνια, παίρνοντας ὑπόψη μας πληροφορίες

18. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ Ἰσιτρᾶ γενικότερα βλ. N. Svoronos; *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris 1956, σ. 45-52 καὶ 379-381; Lüfti Güçer, *Le problème de l'approvisionnement d'Instanbul en céréales vers le milieu du XVIIIe siècle*, "Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Instanbul", XIe Année (1949-1950), σ. 153-162, Σπ. Ἀσδραχᾶς, κεφ. Ἡ Οἰκονομία στὴν «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», τόμ. ΙΑ', Ἀθήνα 1975, σ. 162. Μνεία τοῦ Ἰσιτρᾶ τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὴν πρώτη τουρκοκρατία, βλ. Σπ. Λάμπρου, *Ἐκθέσεις τῶν Βενετῶν προνοητῶν τῆς Πελοποννήσου ἐκ τῶν ἐν Βενετία ἀρχείων ἐκδιδόμεναι*, ΔΙΕΕ, 5 (1900), 522. Ὁ Β. Κρεμμυδᾶς, ἔ.ἀ., σελ. 69, ἐπεσήμανε στὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα τὸν Ἰσιτρᾶ τοῦ 1758 τὸν ὁποῖο

ἀναφέρουν οἱ παραπάνω ἐργασίες καὶ τὸν Ἰσιτρᾶ τοῦ 1768 ὁ ὁποῖος ἀνέρχεται σὲ 50.000 καντάρια (2.200.000 ὀκάδες). Ὁ Ἰσιτρᾶς τοῦ ἔτους αὐτοῦ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ σχετικὸ προξενικὸ ἔγγραφο (Archives Nationales de France, σειρά Affaires Etrangères, BI-471, Κορώνη 22 Ἰανουαρίου 1769) ἀποτελεῖ ἐπέκταση καὶ στὴν Πελοπόννησο τοῦ Ἰσιτρᾶ τοῦ 1768 που ἐπιβλήθηκε σ' ὀλόκληρη τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἐξαιτίας τοῦ Ρωσοτουρκικοῦ πολέμου (1768-1774) καὶ δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται (βλ. Β. Κρεμμυδᾶς, ἔ.ἀ., σ. 69) σὴν ποινὴ που ἐπιβλήθηκε ἐξαιτίας τῆς κατοπινῆς ἐξέγερσης τοῦ 1770. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα νὰ μὴν ἴσχυσε τελικὰ γιὰ τὴν Πελοπόννησο, ἀπὸ τὴ στιγμὴ που τὰ ὀρλωφικὰ τὴ μετατρέψανε σὲ χῶρο πολεμικῶν συγκρούσεων.

από άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, είναι θεμιτό να υποθέσουμε ότι έχουμε μεταφορές από ένα σημαντικό εύρύτερο χώρο από εκείνον που παραδοσιακά χρησιμοποιεί το Ναύπλιο σαν εξαγωγικό λιμάνι των αγροτικών του προϊόντων.

Ας σημειωθεί ένδεικτικά ότι από τον ιστιρά του 1758, για τον όποιο υπάρχουν διασταυρωμένες πληροφορίες, τόσο από τα τουρκικά αρχεία (Güçer), όσο και από τα γαλλικά (Κρεμμυδάς και συμπληρωματική δική μου έρευνα), γνωρίζουμε ότι 11 γαλλικά πλοία φόρτωσαν μη προσδιοριζόμενη ποσότητα σταριού στην Κορώνη (η για την ακρίβεια 7 είχαν φορτώσει και 4 φόρτωναν ακόμη την ημέρα που ο πρόξενος συνέτασσε την έκθεσή του), παρ' όλο που η τουρκική πηγή μιλά για μεταφορά ολόκληρου του ποσού (70.000 κιλά ΚΠ=1.540.000 οκάδες) από το Ναύπλιο. Ένω δηλαδή για την ποσότητα έχουμε συμφωνία των δύο πηγών για τον τόπο φόρτωσης έχουμε αναντιστοιχία, όπου προφανώς η συνοπτική πληροφορία διοικητικής προέλευσης (τουρκική πηγή - Ναύπλιο) δεν ανταποκρίνεται στην πρακτική με την οποία πραγματοποιείται ή συγκέντρωση και μεταφορά του προϊόντος, για την οποία μās πληροφορεί αναλυτικότερα η προξενική αλληλογραφία¹⁹.

Είναι όμως η εξαγωγική αυτή δραστηριότητα σε θέση να αναπληρώσει τις απώλειες από τη στέρηση των διοικητικών λειτουργιών και τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Τριπολιτσά και να μετατρέψει το Ναύπλιο σε έμπορική πόλη; Η απάντηση είναι αρνητική και βρίσκεται σε συνάρτηση με το πρόβλημα του τρόπου παραγωγής και του χαρακτήρα του κοινωνικού σχηματισμού της χώρας κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας: Το στάρι αυτό δεν είναι πραγματικό εμπόρευμα με το νόημα που έχει ο όρος στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, δεν έχει δηλαδή παραχθεί από τον άμεσο παραγωγό για την αγορά και δεν συγκεντρώνεται με πραγματικά έμπορική διαδικασία.

Σε γενικότερη κλίμακα, βέβαια, η παραγωγή του συνδέεται με την παγκόσμια ζήτηση αγροτικών προϊόντων και την αύξηση της τιμής τους²⁰, εντάσσεται δηλαδή, έστω και χαλαρά, σ' ένα μηχανισμό αγοράς.

19. Οι πληροφορίες για φόρτωση στην Κορώνη προέρχονται από το έγγραφο της 28ης Ιουνίου 1758 (A.N.F., AFF.ETR., BI-470) που αναφέρει ο Κρεμμυδάς, έ.ά., σ. 69, σημ. 2, σε συνδυασμό με το έγγραφο της 5ης Αυγούστου 1758 του ίδιου φακέλου.

20. Vassilis Panayotopoulos, *Au XVIIIe siècle en Péloponnèse: L'absorption des ressources économiques et humaines par le développement de l'agriculture*, "Cahiers de la Méditerranée", série spéciale, No 3, Nice 1975, σ. 111-123.

Τὸ γεγονός ἔμως ἔτι αὐτὴ ἢ ἐνταῆς πραγματοποιεῖται στὰ πλαίσια μιᾶς δυσανάλογα εὐρείας περιοχῆς —ὀλόκληρης σχεδὸν τῆς Εὐρώπης στὴν ὁποία ἡ Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἐνσωματώνεται σὰν ἀγροτικὴ περιφέρεια—, ἔχει ἀρνητικὲς συνέπειες γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν ἀγορᾶς στὴ στενὴ τοπικὴ βάση ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ²¹.

Καὶ ὅταν ἀκόμη τὸ σιτάρι τοῦ Ναυπλίου δὲν εἶναι προϊόν ὑποκτανάλωσης ὅπως συχνὰ συμβαίνει²², δὲν ἀποτελεῖ τὸ περίσσειμα μιᾶς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς ποὺ θὰ ἔδινε στὸ σημεῖο συγκέντρωσης καὶ ἐξαγωγῆς τὰ χαρακτηριστικὰ πόλης-ἐμπορικοῦ κέντρου.

Οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει γιὰ τὸ ἐμπόριο ἢ γαλλικὴ προξενικὴ ἀλληλογραφία τοῦ 18ου αἰώνα μᾶς βοηθοῦν νὰ καταλάβουμε σωστὰ μερικὲς ὕψεις τῆς οἰκονομίας τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας χρόνια τῆς δευτέρας τουρκοκρατίας: Τὸ 1718 ὁ γάλλος ὑποπρόξενος στὸ Νάυπλιο Bonnet, προσπαθεῖ νὰ πείσει τὸν Πασά νὰ ἐπιτρέψει τὴν ἐξαγωγή σταριοῦ ποὺ εἶχε ἀπαγορευθεῖ γιὰ ὅλη τὴν Αὐτοκρατορία ἀπὸ τὸ 1714 ἐν ὕψει τῆς τουρκικῆς ἐκστρατείας γιὰ τὴν ἀνάκτηση τῆς Πελοποννήσου. Ὁ ὑποπρόξενος ἀεζήγησε στὸν Πασά τὸ συμφέρον ποὺ θὰ προέκυπτε γιὰ τοὺς σιτοπαραγωγοὺς ποὺ ἦταν κυρίως Τοῦρκοι²³ καὶ ὁ Πασὰς τοῦ ὑπόδειξε νὰ ἀπευθυνθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη κλπ.

Ἄλλὰ ἐδῶ ἀκριβῶς προκύπτει τὸ ἐρώτημα: Ποιὰ εἶναι ἡ οἰκονομικὴ βάση τῆς ὀθωμανικῆς στρατιωτικῆς πόλης καὶ ποιὰ εἶναι ἡ θέση αὐτῶν τῶν Τοῦρκων τοῦ Ναυπλίου στὴν παραγωγή γενικὰ —καὶ γιὰ τὴν περίπτωση ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, στὴν παραγωγή τοῦ ἀγροτικοῦ προϊόντος; Τὸ σημερινὸ ἐπίπεδο τῶν σχετικῶν μελετῶν δὲν ἐπιτρέπει μιὰ ὀριστικὴ ἐπιστημονικὴ ἀπάντηση σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα. Δὲν θὰ ἦταν ἔμως λαθεμένο ἂν λέγαμε ὅτι θὰ πρόκειται γιὰ Τοῦρκους ἀγάδες ποὺ φυσικὰ δὲν εἶναι οὔτε ἀγρότες-ἄμεσοι παραγωγοί, ἀλλὰ οὔτε κεφαλαιοκράτες-ἀγροτικοὶ ἐπιχειρηματίες²⁴, οὔτε πολὺ περισσότερο γαιοκτήμονες-ἐμ-

21. Τὴν ἐπιβίωση καὶ λειτουργίαν τοῦ σχήματος αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐπόμενη ἱστορικὴ περίοδο (τέλη 19ου - ἀρχὲς 20ου αἰώνα) ἐπισημαίνει πειστικὰ ὁ Ξενοφὼν Ζολώτας, *Ἡ Ἑλλάς εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐκβιομηχανίσεως*, Ἀθήνα 1926, βλ. β' ἐκδ. 1964, σ. 41.

22. Svoronos, ἔ.ἀ., σ. 271-273 καὶ 365-366.

23. Κρεμμυδάς, ἔ.ἀ., σ. 78.

24. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ εἶχε τὴ

θέση τῆς μιὰ βιβλιογραφία καὶ μιὰ συζήτηση τῶν προβλημάτων τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας τὸν 18ο αἰώνα καὶ ἰδιαίτερα τοῦ «τσιφλικιοῦ» ποὺ ἀπασχολεῖ ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια ξένους καὶ Ἕλληνας μελετητές. Ἄλλὰ καὶ ἡ βιβλιογραφία εἶναι ὀγκώδης καὶ ἡ συζήτηση θὰ κινδύνευε νὰ εἶναι ἄνισα μακριὰ ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις καὶ τὶς προθέσεις αὐτῆς τῆς μελέτης. Τὸ γεγονός ἄλλωστε ὅτι δύσκολα μπο-

ποροι, παρ' όλο πού μιὰ τέτοια συμβιβαστική ιδέα έχει βρεϊ ἀπήχηση σέ αρκετούς μελετητές²⁵. Τό σιτάρι πού πουλοῦν οἱ Τοῦρκοι Ἀγάδες κατευθεϊάν στοὺς ξένους ἐμπόρους εἶναι προϊόν τιμαριωτικῆς προσόδου ἢ ἄλλων μορφῶν προ-κεφαλαιοκρατικῶν προσόδων συνδεδεμένων μὲ τὶς καινούργιες μορφές τῶν φορολογικῶν μηχανισμῶν τῆς Αὐτοκρατορίας (θεσμὸς τοῦ μαλικιανέ) καὶ ἡ ἐμπορευματοποίησή του, ὅπως παρατηρήθηκε κιόλας, ὄχι μόνο δὲν ἀποδεδεμεύει κεφαλαιοκρατικούς μηχανισμούς, ἀλλὰ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸν ἄμεσο παραγωγὸ τὸ μέγιστο τῶν δυνατοτήτων νὰ συμμετέχει στὴν ἀγορά, καὶ ἔτσι ἀνακόπτει καὶ τὶς δυνατότητες διαφοροποίησης στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν»²⁶.

Στὴν καλύτερη περίπτωση, ἓνα τμήμα τοῦ σιταριοῦ τῶν Ἀγάδων τοῦ Ναυπλίου μπορεῖ νὰ εἶναι προϊόν γαιοπροσόδου συνδεδεμένης μὲ τὴν ἐμφάνιση ἀπαρχῶν ἰδιοκτησίας στὸ χῶρο τῶν ἀγροτικῶν σχέσεων (τσιφλίκι). Σχέσεις ὅμως πού δὲν μποροῦν νὰ ξεπεράσουν ἓνα ὄριο διαφοροποίησης μέσα στὸ πλαίσιο τῶν δοσμένων κοινωνικῶν συνθηκῶν, καὶ γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν μπορεῖ νὰ γίνει εὐρύτερα λόγος σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ἓνα ἐπεισόδιο πού συνέβη τὸ 1735 στὸ Ναύπλιο²⁷. Οἱ Τοῦρκοι Ἀγάδες διεκδικοῦν τὸ δικαίωμα, ἀντίθετα πρὸς τὰ ἐμπορικὰ ἔθιμα τῆς ἐποχῆς, νὰ πουλοῦν τὸ σιτάρι τους κατευθεϊάν στοὺς καπετάνιους τῶν γαλλικῶν πλοίων πού ἔρχονται νὰ φορτώσουν καὶ ὄχι στοὺς μόνιμα ἐγκαταστημένους ἐμπόρους τοῦ Ναυπλίου, εἰσάγοντας ἔτσι στὸ ἐμπόριο ἓναν πρόσθετο ἐξω-οικονομικὸ καταναγκασμὸ καὶ μειώνοντας ἀκόμη περισσότερο τὶς στοιχειώδεις οικονομικὲς διαδικασίες πού διασώζονταν σ' αὐτὴ τὴ φάση τῆς διακίνησης τοῦ προϊόντος.

Τὸ ὅτι οἱ ἐξαγωγές σταριοῦ δὲν μποροῦν νὰ ἀεπαναστατικοποιή-

ροῦμε νὰ ταξινομήσουμε τὶς ὡς τώρα μελέτες καὶ νὰ περιγράψουμε τὶς βασικὲς θέσεις πού ἔχουν ὑποστηριχθεῖ δείχνει τὶς ἀντικειμενικὲς δυσκολίες μιᾶς ἐπιστημονικῆς προσέγγισης τοῦ θέματος. Στὸ σημερινὸ ἐπίπεδο τῶν γνώσεών μας καὶ τῆς σχετικῆς προβληματικῆς καὶ λογαριάζοντας τὸ σύνολο τῶν ὄρων τῆς ἐποχῆς, θεσμικῶν, οικονομικῶν καὶ γενικότερα κοινωνικῶν, μέσα στοὺς ὁποίους ἐμφανίζεται τὸ «εἶδος», νομίζω ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαληθευτεῖ ἡ ἄποψη γιὰ τὸ

χαρακτῆρα τοῦ τσιφλικιοῦ σὰν κεφαλαιοκρατικῆς-ἀγροτικῆς ἐπιχειρήσεως. Μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα πρέπει νὰ διαβαστεῖ ἡ παράγραφος αὐτῆς τῆς μελέτης ἢ σχετικὴ μὲ τὴ θέση τῶν τούρκων ἀγάδων στὴν παραγωγή.

25. Ἀ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 492-493 καὶ Β. Κρεμμυδᾶς, *ἐ.ἀ.*, σ. 293.

26. Σπ. Ἀσδραχᾶς, *ἐ.ἀ.*, σ. 162.

27. Β. Κρεμμυδᾶς, *ἐ.ἀ.*, σ. 292-293.

σουν) τις οικονομικές δομές αυτής της πόλης μπορούμε να το διακρίνουμε, έξω από τον τρόπο παραγωγής του προϊόντος που ή παραπάνω παράγραφος υπαινίσσεται, και από τον τόπο προορισμού του. Μερικά ποσοτικά στοιχεία αποτελούν ένα καλό τεκμήριο προς αυτή την κατεύθυνση: Στα χρόνια 1763 και 1764 φορτώνονται στο λιμάνι του Ναυπλίου 2.502.940 οκάδες στάρι από τις οποίες 321.200 (13%) κατευθύνεται προς τη Μασσαλία και το υπόλοιπο 2.181.740 (87%) προς την «Κωνσταντινούπολη κυρίως»²⁸. Αναλυτικά, το 1763 φορτώνονται για Μασσαλία 145.200 οκάδες ενώ για την Κωνσταντινούπολη 718.740 οκάδες και το 1764, 176.000 και 1.463.000 οκάδες αντίστοιχως.

Αν οι μεγάλες ποσότητες που κατευθύνονται προς την Κωνσταντινούπολη και ή άνιση κατανομή τους ανάμεσα στα δύο χρόνια δεν είναι συμπτωματική, πράγμα που εξαιτίας της μη αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος δεν μπορεί να αποκλεισθεί, τότε μπορεί να βρισκόμαστε μπροστά σε μιὰ πρόσθετη ένδειξη του μη εμπορευματικού χαρακτήρα του μεγαλύτερου μέρους του σταριού που παράγεται στο Ναύπλιο. Πράγματι, ή στασιμότητα των εξαγωγών προς τη Μασσαλία (1763: 145.200 οκ. - 1764: 176.000 οκ.) και ή διπλασιασμός των εξαγωγών προς την Κωνσταντινούπολη (1763: 718.740 - 1764: 1.463.000 οκ.) θά ήταν δύσκολο να έρμηνευθεί σαν ένδειξη για την ύπαρξη ευνοϊκότερων όρων αγοράς και συνειδητό προσανατολισμό του εμπορίου προς την Κωνσταντινούπολη. Αντίθετα, στηριγμένοι στις ως τώρα γνώσεις μας για τη λειτουργία των οικονομικών μηχανισμών της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, θά ήταν πιό λογικό να δοῦμε σ' αυτόν τον άνισο προσανατολισμό των εξαγωγών περισσότερο διοικητικό καταναγκασμό παρά οικονομική έπιλογή.

Συγκεκριμένα, το σιτάρι που προορίζεται για την τοπική κατανάλωση, δηλαδή την τροφοδοσία των αστικών κέντρων και πάνω απ' όλα της Κωνσταντινούπολης, δεν είναι αντικείμενο έλευθέρου εμπορίου αλλά υπόκειται σε περιορισμούς διοικητικούς και οικονομικούς, που του αφαιρούν το μεγαλύτερο μέρος του εμπορευματικού του χαρακτήρα.

Ας σημειωθεί ακόμη ότι οι περιορισμοί αυτοί δεν είναι πρόσκαιροι, δηλαδή δεν προορίζονται να αντιμετώπισουν έκτακτες συνθήκες, όπως είναι ένας πόλεμος ή μιὰ σιτοδεία, αλλά μόνιμοι και μάλιστα με το

28. Β. Κρεμμυδάς, έ.ά., σ. 24, πρβλ. και σ. 175 όπου οι δυνατότητες εξαγωγής από το Ναύπλιο, σε προξενικό

υπόμνημα του 1751 προορίζονται σε 330.000 οκάδες.

πέραςμα του χρόνου αποβαίνουν όλο και περισσότερο αύστηροι και καταπιεστικοί. Η μελέτη του Lüfti Güreer, παρ' όλες τις αδυναμίες της που έχει ήδη επισημάνει ο Ν. Σβορώνος (βλ. σημ. 18), μάς δίνει από το έσωτερικό του τουρκικού κρατικού μηχανισμού τη διαπλοκή οικονομικού και διοικητικού παράγοντα μέσα από την όποια θα μπορούσαμε να πούμε ότι πραγματοποιείται ή απο-έμπορευματοποίηση ενός αγροτικού προϊόντος, όπως το σιτάρι, που αποτελεί βασικό στοιχείο για τη διατροφή των αστικών αντιπαραγωγικών πληθυσμών της Αυτοκρατορίας. Στη συνείδηση του Τούρκου ιστορικού, ή διαπλοκή αυτή φαίνεται να είναι ή έκφραση μιās «άρμονίας» στη δράση και στις σχέσεις του κράτους με τους υπηκόους του και όχι ένα δομικό στοιχείο του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής στην Όθωμανική Αυτοκρατορία. Είναι αλήθεια ότι μιὰ τέτοια θέση δεν είναι ολότελα λαθεμένη αν τη θεωρήσουμε σαν μιὰ όψη τής πατερναλιστικής συμπεριφοράς του όθωμανικού κράτους, αλλά τελικά και απ' αυτή την προσέγγιση επανερχόμαστε στο ζωτικό πρόβλημα του χαρακτήρα αυτού του κράτους και των έμποδιών που βάζει, μέσα από την άσκηση τής «κοινωνικής» του πολιτικής, στην ανάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στο χώρο του.

Διοικητικός και οικονομικός καταναγκασμός αλληλοπροσδιορίζονται σε βαθμό που ό ένας δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς τον άλλο. Ό διοικητικός καταναγκασμός φαίνεται απλούστερος και εκδηλώνεται στο γεγονός ότι για την έμπορία του σιταριού απαιτείται ειδική άδεια, ή όποια ισχύει για τη μεταφορά όρισμένης ποσότητας, από σαφώς προσδιορισμένο τόπο παραγωγής σε αντίστοιχα σαφώς προσδιορισμένο τόπο κατανάλωσης, που βασικά είναι ή Κωνσταντινούπολη. Ό οικονομικός καταναγκασμός είναι περισσότερο περίπλοκος και εκδηλώνεται με δύο τρόπους: α) με τὰ έξοδα στα όποια υποβάλλεται ό έμπορος για την απόχτηση τής άδειας και β) με τὸ μηχανισμό διαμόρφωσης των τιμών.

α) Η δαπάνη για την απόχτηση τής παραπάνω άδειας δεν είναι ένα απλό στοιχείο που παρεμβαίνει μαζί με άλλα στη διαμόρφωση του κόστους του προϊόντος, αλλά κάτι που μέσα από την ιδιομορφία του έπιτελεί μιὰ πολύ πιο σημαντική λειτουργία: τὰ έξοδα αυτά, με τὸ να μην είναι εκ των προτέρων καθορισμένα και γενικῶς αποδεκτά, τείνουν να πλησιάσουν τὸ προσδοκώμενο κέρδος και να ξαναμοιράσουν πρὸς όφελος τής κρατικής γραφειοκρατίας-αριστοκρατίας τὸ κέρδος, αυτό που στις κεφαλαιοκρατικές οικονομίες ιδιοποιείται σαν «καρπὸ» τής δραστηριότητάς του ό έμπορος.

β) Ό τρόπος και οι τιμές πώλησης του προϊόντος δεν διαμορφώ-

νονται ελεύθερα με βάση την προσφορά και τη ζήτηση, αλλά αποτελούν αντικείμενο συντεχνιακών ρυθμίσεων, οι οποίες λειτουργούν προς την κατεύθυνση της καθήλωσης των τιμών και τη δικαιόνιση παραδοσιακών προνομίων. Παρά την υπονόμευσή τους από τα μέσα του 18ου αιώνα από τα αναπτυσσόμενα πρωτο-καπιταλιστικά στοιχεία στην οικονομία της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι συντεχνίες εξακολουθούν ν' αποτελούν ένα σοβαρό εμπόδιο για την ελευθερία των συναλλαγών. Οι παραβιάσεις των παραπάνω πραγματικοτήτων με «πειρακτικού» χαρακτήρα ενέργειες, χωρίς να μπορούμε να πούμε ότι αποτελούν σπάνιες εξαιρέσεις, δεν μπορούν να ξεπεράσουν όρισμένα όρια και μόνες αυτές να αλλοιώσουν τις θεσμικές βάσεις της όθωμανικής οικονομίας και να στρέψουν την εξέλιξή της προς άλλες κατευθύνσεις.

Η εξαγωγή άλλων αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων από το λιμάνι του Ναυπλίου δεν μπορούσε να αλλάξει τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της πόλης: Παρ' όλο που η αξία προϊόντων όπως το μαλλί, το τυρί, το μέλι κλπ., είναι μεγαλύτερη σε σχέση με την αξία του σταριού και παρ' όλο που η συγκέντρωσή τους γίνεται με τυπικότερες εμπορικές διαδικασίες, η σημασία τους παραμένει περιθωριακή. Ο όγκος τους είναι μικρός, ή παραγωγή τους άσταθής, το σπουδαιότερο μάλιστα είναι ότι και τα προϊόντα αυτά δεν έχουν παραχθεί για την αγορά, αλλά αποτελούν στοιχειώδη περισσεύματα μιας οικογενειακής αγροτικής οικονομίας και προορίζονται να προσπορίσουν λίγο χρήμα στους άμεσους παραγωγούς που θα το χρησιμοποιήσουν για την εκπλήρωση των φορολογικών κυρίως υποχρεώσεών τους²⁹.

Η εμπορευματοποίηση ενός τμήματος του αγροτικού προϊόντος μέσα σε τέτοιες συνθήκες δεν μπορούσε να δημιουργήσει κεφαλαιοκρατικές απαρχές με τις αναγκαίες αλλαγές που κάτι τέτοιο θα επέφερε στις λειτουργίες μιας πόλης που κυριαρχείται από προκεφαλαιοκρατικές διαδικασίες παραγωγής και διάθεσης του βασικού προϊόντος της ενδοχώρας της, του σιταριού.

Άλλωστε το πρόβλημα που θέτει η παρούσα μελέτη δεν είναι αν το Ναύπλιο θα μπορούσε να επιβιώσει σαν τοπικό κέντρο, αλλά αν θα μπορούσε να διατηρήσει τις λειτουργίες πόλης και αγοράς υπεριοικονομικού περιφερειακού χαρακτήρα από τη στιγμή που έπαψε να είναι περιφερειακή πρωτεύουσα και έχασε τις διοικητικές του λειτουργίες.

29. Sp. Asdrachas, *Aux Balkans du XVe siècle: producteurs directs*

et marché, "Etudes balkaniques", 3, Sofia 1970, σ. 36-69.

Ἄλλὰ οὔτε καὶ σὲ τοπικὸ ἐμπορικὸ κέντρο τὸ Ναύπλιο κατόρθωσε νὰ ἀναδειχθεῖ. Γιατὶ μιὰ ἐλάχιστη κεφαλαιοκρατικὴ βάση ἦταν ἀπαραίτητη γι' αὐτὴ τὴ λειτουργία, καὶ τέτοια δὲν μποροῦσε νὰ ὑπάρξει χωρὶς χριστιανικὸ —ἐλληνικὸ, στὴν περίπτωσή μας— στοιχεῖο, μοναδικὸ φορέα κάποιων κεφαλαιοκρατικῶν διαδικασιῶν στὴν περιοχὴ αὐτῆ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Στὸ σημεῖο αὐτό, ὑποκαταστάθηκε ἀπὸ τὸ Ἄργος, τὸ ὁποῖο διαμορφώθηκε προοδευτικὰ σὲ μικρὴ ἐμπορικὴ πόλη τοῦ τύπου ποὺ ἐγνώρισε ἡ Πελοπόννησος καὶ ἄλλες βαλκανικὲς περιοχὲς τὸν 18ο καὶ τὸν 19ο αἰώνα. Συρικνωμένο στὶς στρατιωτικὲς καὶ λιμενικὲς λειτουργίες του τὸ Ναύπλιο ζεῖ σὰν ἓνα περιθωριακὸ στρατιωτικὸ ὄργανο μὲ μερικὲς σύνδρομες παραδοσιακὲς οἰκονομικὲς δραστηριότητες, ὑπόλειμμα μιᾶς ἱστορικῆς περιόδου ποὺ ἔχει πιά ξεπεραστεῖ.

Ἡ ἐπερχόμενη ἐλληνικὴ ἐπανάσταση, φορέας ποιοτικῶν ἀλλαγῶν στὸν τρόπο παραγωγῆς καὶ τὸν τρόπο ὀργάνωσης τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, θὰ μετατρέψει γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὸ Ναύπλιο σὲ πόλη, γιὰ μιὰ μικρὴ περίοδο σὲ ἐθνικὴ πρωτεύουσα, προοιωνίζοντας ἔτσι τὶς γενικότερες ἀλλαγὲς τοῦ ἐλληνικοῦ 19ου αἰώνα.

Βασίλης Παναγιωτόπουλος